

Faiq Ələkbərli

AMEA Fəlsəfə
İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

VI Yazı

Ancaq bir müddət sonra Ağaoğlu türk-müsəlman xalqlarının qurtuluşunu islami dəyərlərdə deyil, Qərb mədəniyyətində görmüşdür. Ağaoğluna görə, müsəlman xalqlarının ən azı 4-5 əsrlik dini hökmləri (şəriəti) və milli adət-ənənələri (tərələri) artıq bir işə yaramadığı üçün, çıxış yolu Qərb mədəniyyətindədir, onu da yalnız formaca, təzahür-cə deyil, məzmun və mahiyyət etibarilə bütünü qəbul etmək vacibdir. Ağaoğlunun fikrincə, çünki müsəlman dünyasında Qərb mədəniyyətindən bezi örnəklər alaraq dini və milli adət-ənənələrlə bağlı aparılan dəyişikliklər heç bir fayda vermir. Belə ki, avropalı Spenserlərlə, Russolarla, Smitlərlə, Kontlarla, Berqsonlarla, Dürkhaymlərlə (Pozitivizm, "İctimai müqavilə", Struktur funksionalizm və b.) müsəlman şərqli Əbu Yusiflərin, Əbu Davidlərin (Örçülük, Dahilik və b.) nəzəriyyələri arasında yerlə göy qəder fərq var ki, onların bir-birlərlə uzlaşdırmaq çıxış yolu deyil, bəlkə də ölüm seçmək kimi bir şeydir. Çünki birincilər, ferdin düşüncəsinə önəm verməklə yanaşı, ferdle cəmiyyət arasındakı bağları, milli hakimiyyəti inkişaf etdirməyə çalışdıqları halda, ikincilər ya fərdləri əsassız olaraq mütləqləşdirir, ya da fərdlərin fikirlərinə heç bir dəyər vermədən ümumi insani "tanrılıq" anlayışını ortaya atırlar (44, s.51-52). Ağaoğlu yazırdı ki, müsəlmanlar ölmək yox yaşamaq isteyirlərsə qərbli Spenserlərin, Russolann, Smitlərin, Kontların, Berqsonların, Dürkhaymlərin yolunu seçməli, bu zaman da dinlərdən və milli şəxsiyyətlərdən uzaqlaşmaqlarını güman etməməlidirlər. Çünki müsəlman ibadət və inancın anlamında dininə çox bağlıdır, üstəlik islamiyyətin başlanğıcından bu günə qədər, Tanrı birliyinə aid ayələr əleyhinə də heç bir dəyişiklik olmamışdır. Onun fikrincə, əsas problem dünya işlərinə aid hökmsüz buraxılmış ayələrlə bağlı olmuşdur ki, artıq müsəlman xalqları da dünya işlərini istədikləri kimi təsərrüf etməlidirlər, bundan başqa çıxış yolu yoxdur (44, s.54-55).

Bəs, ən azı 4-5 əsr bundan öncəki, yəni təhrifə məruz qalmadığı dövrlərdəki dini hökmləri (şəriəti) və milli adət-ənənələri (tərələri) artıq heç bir işə yaramırdımı ki, çıxış yolu olaraq yalnız və yalnız Qərb mədəniyyətinin bütünü qəbulu vacib sayılırdı? Ağaoğlu bu məsələnin üzərində çox durmayaraq əsa-

sən, İslam dünyasında son əsrlərdəki böhranlı vəziyyəti tənqid edir, bu böhrandan çıxmaq üçün də milli və dini qaydalarla Qərb mədəniyyəti arasında hər hansı uzlaşdırmanın doğru saymadığını ifadə edirdi. Ona görə, Qərb mədəniyyətini bütünlükdə (əxlaq, demokratiya, hüquq və s.) qəbul etməklə türklükdən və islamlıqdan uzaqlaşma da baş verməyəcəkdir.

Bu baxımdan Ağaoğlu əxlaqda da yeniləşməyi, Qərb mədəniyyətindən faydalanmağı mümkün sayırdı. Ona görə, müsəlman şərqində əxlaq məsələsi ilə bağlı iki başlıca müqəddəs qayda: 1) namus, 2) peyğəmbərlə (s.) imamların şəxsiyyətinə sayğı, var. Onlardan birincisi olan namus, ancaq qadınlara aid edilərək, kişilərin belə bir

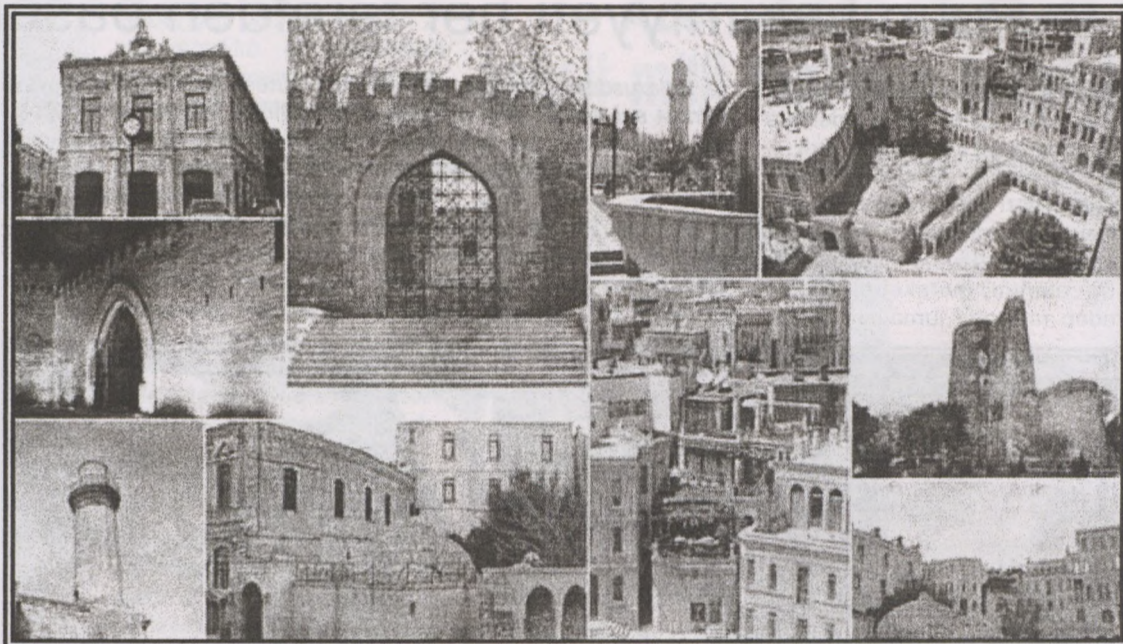
rətin qüdrəti isə xalqın vicdanıdır. Ancaq xalq vicdanını hərəkətə gətirəcək qədər qutsalığı olmayan bir əxlaq qaydasını istədiyimiz qədər sözdə qəbul etməklə də, onun dəyər və önemi olmaz (44, s.58). Deməli, hər hansı əxlaq qaydası sözdə qəbul edilib əməldə öz gerçəkliyini tapmırsa, o zaman "xalqın vicdanı" anlayışı da əhəmiyyətsizləşir. *Görünür, bu cür menfi məqamları nəzərə alaraq Ağaoğlu hesab edirdi ki, müsəlman şərqində zümrəvi və ictimai əxlaq prinsiplərindən behs etmək mənasızdır. Çünki Avropadan fərqli olaraq son əsrlərdə müsəlman ölkələrində nə düz əməlli zümrələr, nə də ictimai əxlaq prinsipləri vardır. Bütün bunların əsas səbəbi də nəzarətsizlik, ya da "xalq vicdanı"nın formal xa-*

dən, bu zümrələrin dayandıqları əsas və prinsiplərdən ziyadə, şəxsləri, şəxslərin özəl təmayüllərini, diləklərini təmsil edir. Şəxsi dilək və təmayüllər isə bəlli bir ölçü, bir qayda, bir sınır içinə girəməz və daima dəyişikdir. İştə, bunun üçündür ki, tərəfgirlik, aşırılıq, ölçüsüzlük qəzetlərimizin göstərdiyi ümumi hallardır. Bu da mətbuatımızı müəyyidə olmaq fəzilətindən yoxsun buraxmaqdır" (44, s.61). Bununla da, Ağaoğlu belə bir nəticəyə gəlirdi ki, əxlaq məsələsində İslam xalqları çox zəifdirlər; üstəlik bu gerçəkliyi dərk etmək əvəzinə, əxlaqı qurşaqdan aşağı anlayıb Qərb cəmiyyətlərindən daha əxlaqlı olmağı iddia etmək qətiyyəni doğru deyildir: "Bu fikir qətiyyəni yanlış və yanlış olduğu qədər zərərli-

caqdır. Buna nümunə olaraq, Osmanlının tənəzzülü dövründə ortaya çıxan ingilispərəst paşaları göstərən Ağaoğlu ilk vaxtlarda ümid edib ki, hər kəs öz mətanət və səbatı ilə düşməni sayğıya sövq edəcək: *"Bunun üçün gerekli olan görünüşdə şərtlərin hamısı var idi. Hamımız eyni cəmiyyətə, eyni partiyaya mənsub adamlar, eyni yolun yolçuları, eyni idealin müdafiəçiləriydik. Bundan dolayı ortaqlarımız bizi bir-birimizə daha ziyadə yaxınlaşdıracaqdı. Bu fəlakətə qarşı bir-birimizə sarılaraq, tək vücudlu bir qaya kəsilecekdik"* (44, s.65).

Ağaoğlu xüsusilə də, üst təbəqədən (elit) hesab olunan ziyalılar arasındakı əxlaq düşkünlüyünün səbəblərini əxlaq növlərinin (din, ailə, ədəbiyyat,

Azərbaycan türk mentallığı və milli-mənəvi dəyərlər

problemi olmadığı halda, ikinci qayda da isə, xalq vicdanında peyğəmbər və imamlar toxunulmazdır. O, yazırdı: "Fəqət bunların dışında digər bütün əxlaq qaydaları müəyyidədən (nəzarətdən) yoxsundur. Gərçi bizdə də başqa çağdaş cəmiyyətlərdə olduğu kimi yalan, riya, yarımaq, yaltaqlanma, hiylə firıldaqçılıq, oğurluq, vəfasızlıq, sədaqətsizlik, öldürmə və bənzəri

raktərə çevrilməsidir. Ona görə, bunun nəticəsidir ki, son zamanlar müsəlman ölkələrində, o cümlədən Türkiyədə yaranmış mətbuat orqanlarının, siyasi partiyaların çoxu cəmiyyətdə ciddi nüfuz qazana bilməmişlər, hətta "İttihad və tərəqqi" kimi az-çox uğur qazananlar da ondan umulan iç sağlamlıq və dayanıqlığı sonuna qədər göstərə bilməmişdir, yavaş-yavaş əsil mahiy-

dir. Çünki öncə burasını bilməli-yik ki, əxlaqı yalnız cinsi münasibətlərlə sınırlanmış sayanlar insanı yalnız qurşağına qədər təsəvvür edənlərdir. Fəqət qurşaqdan yuxarı bir qəlb və bir də ruh vardır. İştə, bu qəlb və ruh aid olan əxlaq sahələrinin hamısında biz çox aşağı bir durumdayıq" (44, s.61-62).

Müsəlman xalqlarında üst deyilən təbəqə ilə alt təbəqə de-

fəlsəfə, milli adət-ənənələr və s.) cəmiyyət və onun fərdləri tərəfindən hansı dərəcədə dərkilə açıqlamağa çalışmışdır. Onun fikrincə, məsələn islamiyyətin irəli sürdüyü əxlaqi prinsiplər (mərdlik, doğruluq, ədalət, bağlılaşmaq, dayanışma, dözümlülük və s.) çox yüksək olsa da, ancaq gerçəklikdə onlara aid nə doğru-dürüst dini kitablar var, nə də onlara əməl edənlər var. Əslində islamiyyətin öyrətdiyi həmin əxlaqi prinsiplər deyil, sadəcə fərz, vacibat, halal və haramdır; üstəlik bundan qırağa çıxmaq ruhanilərlə tərəfindən qəbul edilməz hal hesab olunur. Bu cür ruhanilərə görə, islamiyyətin tarixini, xüsusilə də Məhəmməd peyğəmbərin islam dininin yayılması uğrunda verdiyi mücadiləni, xəlifələrin islamlıq uğrunda gördüyü əməlləri, hətta Qurani-Kərimin əsil mahiyyətini dərk etmək deyil, müsəlmanlar üçün əsil zəruri olan qüsil qaydalarını, vacibətlərini bilməkdir. Ağaoğluya görə, nə islamiyyəti bu cür anlayan ruhanilərdən, nə də onlardan özünü uzaq tutaraq bir köşəyə çəkilib özünü ibadətə həsr etdiyini iddia edərək başqa kimsəyi düşünməyənlərdən cəmiyyət adına bir şeylər gözləmək faydasızdır (44, s.69-70).

Dindən sonra milletin əxlaqi görüşlərinə ədəbiyyatla fəlsəfi əsərlərin olduğunu inanan Ağaoğluya görə, dünyəvi qədər bu məsələdə də daha çox ərəblərlə farsların kitablarına müraciət edilib. Ancaq həmin kitablarda da çağın ruhunu təmsil edəcək bir əsər yoxdur. N.Tusi kimi azsaylı mütləq fikirlərini müstəqil olaraq əxlaqdan behs etdiyini də xatırladan Ağaoğlunun fikrincə, İslam üləmaları isə heç bir zaman əxlaqı müstəqil bir bölgü şübəsi olaraq qəbul etməmişlər, əxlaqı daima dinlə bağlamışlar: "Çünki onlara görə yaxşı və pis dəyərləri təyin, yalnız şəriət sahibinin yetkisi içindədir. Bu görüşə görə şəriətə təyin edilmiş olan əxlaq prinsipləri daimi və əbədidir. Nə məkana, nə zamana, nə də sosial şərtlərə bağlıdır. O halda əxlaqdan ayrıca və müstəqil olaraq söz deməyə lüzum varmıdır?" (44, s.71).

Bu baxımdan Ağaoğlu əxlaqda da yeniləşməyi, Qərb mədəniyyətindən faydalanmağı mümkün sayırdı. Ona görə, müsəlman şərqində əxlaq məsələsi ilə bağlı iki başlıca müqəddəs qayda: 1) namus, 2) peyğəmbərlə (s.) imamların şəxsiyyətinə sayğı, var. Onlardan birincisi olan namus, ancaq qadınlara aid edilərək, kişilərin belə bir problemi olmadığı halda, ikinci qayda da isə, xalq vicdanında peyğəmbər və imamlar toxunulmazdır. O, yazırdı: "Fəqət bunların dışında digər bütün əxlaq qaydaları müəyyidədən (nəzarətdən) yoxsundur. Gərçi bizdə də başqa çağdaş cəmiyyətlərdə olduğu kimi yalan, riya, yarımaq, yaltaqlanma, hiylə firıldaqçılıq, oğurluq, vəfasızlıq, sədaqətsizlik, öldürmə və bənzəri hərəkətlər pis sayılır. Fəqət sadəcə sayılırlar

hərəkətlər pis sayılır. Fəqət sadəcə sayılırlar. Gerçəkdə xalq vicdanında bu məfhumların heç də bir kutsiliyi yoxdur. Heç bir müəyyidə ilə qüvvətləndirilmirlər. Demək ki, həqiqətdə biz bu çəşid hərəkətlərə aid qaydaları müqəddəs tanıyırdıq" (44, s.57).

Onun fikrincə, əslində nəzarəti olmayan hər hansı bir əxlaq qaydası yox kimdir və nəza-

yətini qəyb edərək ilk önəmli zərbdə dağılıb getmişdir (44, s.60-61).

Ağaoğluna görə, ictimai əxlaqın nəzarəti ümumi əfkardır ki, Şərqdə gerçək belə bir anlayış olmadığından bu cür əxlaqdan söz belə edilə bilməz: "Bizdə ümumi əfkar deyilən şeyin tək görünmə vasitəsi mətbuatdır. Mətbuat ictimai zümrələr-

ylən xalq arasında digər sahələrdə olduğu kimi əxlaq məsələsində də doldurulmaz bir uçurum olduğunu yazan Ağaoğlu hesab edirdi ki, eger cəmiyyətin ayrı-ayrı hesab edilənləri arasında bəzi "ziyalı"lar hər hansı millətin çeynənən haqqı uğrunda inübarizə aparmaqçılıqda köləliyə boyun əyirsə, o zaman həmin millətin işi çox çətin ola-